

NİHAYETSİZ TAŞ: SANAT VE ARKEOLOJİNİN KESİŞİM NOKTASI

CHRISTOPHER LIGHTFOOT

Fırat ve Dicle nehirlerinin arasında kalan ve coğrafyada Mezopotamya diye adlandırılan alan, topraktan yapılmış tarih öncesi yerleşim höyükleri yönünden zengindir. Bu yapılar, Mezopotamya ovalarının engebesiz peyzajını kaplarlar. Bu coğrafyanın duvarları, sarayları ve tapınakları kerpiçten ibarettir: Nesilden nesile, katman katman, üst üste koyulmuş. İnsanların inşa ettikleri yapılar erken dönem Mezopotamya'nın din, kentsel yaşam ve yazın geleneklerinin de odağındaydı. Bu yapıların sakinleri de kralliyet arşivlerinde tutmak için, ödemelerden alışverişlere, erzak kayıtlarından matematiksel işlemlere kadar pek çok şeyi fırınlanmamış kil tabletlere çivi yazısı ile yazmayı öğrenmişlerdi. Böylece karmaşık toplumların temelini attılar—yani şimdi bildiğimiz anlamıyla uygarlığın.

Arkeoloji bilimi açısından genelde Mezopotamya eski Mısır'ın tam zıttı olarak kabul edilir. Mısır, taşlı ve çorak coğrafyasına canlılık getiren alüvyonları taşıyan yıllık taşkınların müsebbibi başka bir nehrin, Nil'in, baskın olduğu bir bölgedir. Mısır'da toprağa rağbet çoktur; öte yandan, bölgede kayalıktan bol bir şey yoktur. Bu yüzden, taş önemli bina ve anıtların inşası için kullanılan doğal bir materyaldi ve taş duvarların yüzeyleri, boyalı plasterlerin uygulanabileceği ve hiyerogliflerin kazınabileceği uygun alanı sağlıyordu. Bu sebeple, Mısır'daki antik alanlar Mezopotamya'dakinden daha uzun süre ayakta kalabilmiştir. Taş dayanıklıdır ancak fırınlanmamış kil kırılmandır ve kolay çözünebilir; doğal durumu olan toprağa dönüşebilir ve su ile yeniden can verilerek kullanılmaya hazır hale getirilebilir.

Erken uygarlıklar tarihe yön veren bir dizi keşif ve buluşun sonucunda gelişmiştir. Bu uygarlıkların pek çoğu, hayvancılık ve tarımın ilk izlerinin bulunduğu birkaç alandan biri olan kuzey Mezopotamya ile yakından ilişkilidir. Kuzey Mezopotamya; *homo sapiens*'in ilk kez Akdeniz dünyası ve İran platosuna göç etmesine imkan sağlayan, güneydeki çöllerle kuzeydeki dağlar arasında bir geçiş sunan Bereketli Hilal'in bir parçasıydı. Sonrasında da, Indus Nehri'nden Nil'e kadar uzanan bir genişlikte yeni teknolojiler, yetiler ve toplumsal gelişmelerin paylaşılıp değiş tokuş edildiği bir bölge haline aldı.

Kuzey Mezopotamya'daki zengin araziler ve su kaynaklarının bolluğu başta toynaklılar (geyik, koyun, keçi ve domuz gibi) olmak üzere pek çok hayvanı çekiyordu. Böylece; tohum, yemiş ve meyve gibi besinleri toplayan ve bereketli avlara çıkan erken dönem avcı-toplayıcılar da buraya gelmeye başladı. Nüfus zamanla arttıkça besin kaynakları için rekabet de arttı. Bu yüzden, her grup kendi besin arama ve avlanma bölgesini kurarak daha yerleşik bir hayata doğru geçmek zorunda kaldı. Bölgedeki vahşi hayvan

miktarı yetersiz kalınca, insanlar mecburiyetten mahsul yetiştirmeyi ve hayvanları evcilleştirmeyi öğrendiler. Bunun bir sonucu da kalıcı meskenler kurmaları oldu. Tüm yıl boyunca aynı yerde yaşayarak mahsullerine bakabiliyor, hayvanlarını güdebiliyor, onları hem yırtıcı hayvanlardan hem de insan rakiplerinden koruyabiliyorlardı. Bu şekilde yaşamak organizasyon, planlama ve işbirliği gerektiriyordu—bununla beraber, iletişim yetilerini geliştiriyor, emeğin çok daha yoğunlaşmasına sağlıyorlardı.

Erken dönem çiftçiler, avcı toplayıcı atalarından çok daha fazla çalışıyorlardı. Çabalarının karşılığı ise ekilebilir buğday ve üzüm asmasıydı. Bu iki ürünün de ilk olarak kuzey Mezopotamya'da ortaya çıktığını ileri sürmek anlamsız değil. Ekmek ve şarap beslenmelerindeki iki temel mahsuldü, bu ürünleri ritüellerinde de kullanıyorlardı—sanki insanlığın devam etmesi için tanrılar tarafından sunulmuş gıdalardı bunlar. İlk zamanlardan beri kutsal olarak görülen etin yerini almadılar—bu da hayvan kurban etme pratiğini ve sunaklardaki yanık et adaklarını açıklar. Ancak, ekmek ve şarabın da dahil oluşuyla öğünler daha lezzetli ve keyifli hâle gelmişti. Hem de çömlek kullanmadan hazırlanabiliyorlardı. Gerçekten de, ekmeğin yapımı kendi içinde devrim niteliğindedi çünkü içine bir şeyler konulabilmesinin yanı sıra kolayca taşınabilen ve saklanabilen bir gıda maddesiydi. Değirmen taşları ve şarap tulumları, ateşin etrafında bir şeyler yiyip içmek için gayet yeterliydi. Barbekünün hâlen daha popüler bir açık hava eğlencesi olması hiç de şaşırtıcı değil.

Ateş ile oynamak insanlık tarihinin en eski uğraşlarından biri olsa gerek. Ne olacağını görmek için alevlere bir şeyler atmak hâlen, özellikle de çocuklar tarafından, sürdürülen bir aktivite. İşte bu aktiviteden, önce metalürji, muhtemelen epey bir sonra da camcılık ortaya çıktı. O zamana dek, insanlığın kullanıp şekil verebildiği yegâne inorganik materyaller taş ve kildi. Taş Devri binlerce yıl sürdü fakat, Yakın Doğu'da, ancak bu çağın sonunda, yani yaklaşık on bin yıl önce, çömlek yapmak için kili fırınlama tekniği keşfedildi. İlk tencereleri kilden biçimlendiren ilk çiftçilerdi, çünkü tarlalarda çalışırken çocuklarına kolay sindirilebilir yemekler hazırlamaları gerekiyordu.

Bereketli Hilal'in etrafına yayılmış pek çok arkeolojik alan Neolitik çağın sonunda ortaya çıkan köklü değişiklikleri yansıtır. Bunların arasından en etkileyicileri, Türkiye'nin güney doğusundaki Fırat ve Dicle nehirlerinin kıyılarında bulunabilen yerleşik hayat öncesi, çömlek kullanmayan toplumlara ait alanlardır. Varlıklarına dair günümüze kadar kalan tek izler; çakmaktaşı aletler ve yüzlercesi, hatta binlercesi şu anda yüzeyi kaplayan mıcırlar ve artık parçalarıdır.

İnsanların varlığına kanıt olarak sunabileceğimiz hiçbir bina kalıntısı, hiçbir kırık çömlek parçası bulunmaz. Tek kalan çakmaktaşıdır ve tüm organik materyaller—geçici sığınaklar, kemikten yapılmış aletler ve hatta gömü alanları—kaybolmuş, toprağa karışmıştır.

Göbekli Tepe'deki baş döndürücü keşifler de bu arka plan bağlamında okunmalıdır. Burası, Eski Taş Devri'nin son dönemi olarak da bilinen, M.Ö. 10000 yılından çok öncesine kadar uzanan Epipaleolitik döneme ait, çok eski bir alandır. Yapıldığı dönem de, göçebe ve yaylacı bir yaşam süren, geçici mevsimlik kamplar kurarak mağaralarda yaşayan avcı toplayıcıların dönemine tekabül eder. Bu insanlar avlanmak için küçük ok uçlar, deri soymak için daha büyük kazıyıcılar ve yabancı tahılları hasat etmek için bıçaklar gibi pek çok taş alet yapmışlardır. Yine taştan yapılmış kaba aletler kullanarak büyük taş parçalarından havan ve tokmaklar oymuşlardır. Bu dönemde bölgedeki en yaygın hayvansal gıda kaynakları geyik, ceylan ve farklı tür dağ keçileri ile kuşlar, kertenkeleler, tilki, kaplumbağa ve tavşan gibi küçük hayvanlardır. Daha nadir görülenler ise yaban öküzü, yaban atı ve eşeği ve yaban domuzudur. Arkeolojik kanıtlar da bu büyük hayvanları avlamanın daha tehlikeli ve zorlu olduğunu ortaya koyuyor. Zaten Göbekli Tepe'deki taş kabartmalarda temsil edilen hayvanlar arasında da boğalar ve yaban domuzları ile Mezopotamya aslanı gibi büyük yırtıcı hayvanlar da bulunuyor.

Alan, bir kısmı Göbekli Tepe'yi önemli ve kendine özgü bir yer yapan taş anıtları inşa edebilmek için kazılmış taşlı bir platonun üzerinde durur. Dikilitaşların olduğu yirmi kadar dairesel yerleşkenin olduğu düşünülmektedir ancak bugüne dek yalnızca dördüne ulaşılmıştır. Her bir dairede etkileyici boyut ve ağırlıktaki T biçimli sütunlar çember biçiminde sıralanmış, kayalara kazılmış girintiler üzerine yerleştirilmiş ve çeper duvarlarına inşa edilmişlerdir. Her bir dairenin merkezinde uzunluğu altı metreye kadar çıkan ve birbirine bakan iki uzun dikilitaş bulunmaktadır ve bu taşlar stilize insan biçimlerini yansıtır gibi duran figürlerle süslenmişlerdir. Sütunların pek çoğunun yüzeyinde soyut resimler ve hayvanlar, sürüngenler, kuşlar ve böceklerin çeşitli canlı pozlarını yansıtan rölyefler bulunur. Bazıları geniş, düz yüzey üzerine tek bir hayvanın oyulmuş olduğu sade tasarımlarken bazıları da çeşitli canlıları içeren karmaşık örüntüler ile kaplıdır. Hiçbir insan figürü resmedilmemiştir ve av sahnesi mevcut değildir. Resmedilen canlılar ise muhtemelen bölgenin tanınan canlıları olmalıdır. Bu rölyeflerin yapıldığı zamanda bölgenin şimdikine nazaran daha az çorak, daha ağaçlık bir yer olduğuna ve geniş bir yelpazede hayvan çeşitliliği ve bitki örtüsüne ev sahipliği yaptığına inanılıyor.

Bu oymaların tam olarak ne anlama geldiğini bugün bilmemiz mümkün değil ancak ya doğaüstü güçlerin bir temsili ya da kötülüğe karşı koruyucu semboller olarak bir tür Şamanist amaca hizmet ettiğini tahmin edebiliriz. Dairesel yerleşkeler ile daha sonraki bir tarihe ait olan ama çok benzer kullanım amacına sahip olan ikinci bir dizi dikilitaş tapınak olarak değerlendirilebiliriz. Üstleri açık mıydı yoksa kapalı mıydı kesin değildir ancak, orada yer alan ayinlere katılanların oturabileceği sıraların olduğu kısım açıktır. Bu yapı, iyi organize olmuş ve bu anıtları inşa etmek için gerekli olan zamanı ve çabayı ayırabilmiş bir topluma işaret ediyor. Avcı-toplayıcı grupları hem yapımına katkı sunmak için hem de orada ifa edilen ritüellere katılabilmek için uzaktan ve farklı coğrafyalardan gelmiş olmalıdır. Yapının inşasının; büyük ve güçlü bir liderin emirleri ile yapılmış değil, kutsal insanlar tarafından kontrol edilen gönüllü ve ortak bir girişim olması muhtemel görünüyor. Her hâlükârda, sütun tapınakların inşası birden fazla nesli emeği ile uzun yıllar sürmüş olmalıdır. Gerçekten de, alanın üç bin yıl kadar kullanıldığı tahmin ediliyor.

Göbekli Tepe kazılarında önce, arkeologlar gelişmiş toplumların, Bereketli Hilal çevresindeki insanların yıl boyunca belirli yerleşim yerlerinde yaşamaya, mahsuller yetiştirmeye ve hayvanları evcilleştirmeye başladığı Neolitik Devrim ile ortaya çıktığını kabul ediyorlardı. Bunun sonucunda da; çömlekçilik ortaya çıkmış, metal arıtmaya başlanmış ve Mezopotamya peyzajının dört bir yanında bulunan insan yapımı tepeler veya höyükler üzerine büyük kentli topluluklar, saraylar ve tapınaklar inşa edilmişti. Hiyerarşilerin, teolojilerin, okuryazarlığın ve gelişmiş sanatsal ifadenin ortaya çıkışı uygarlığın doğuşu olarak görüldü. Göbekli Tepe ise bu yaklaşımı kökünden değiştirerek kendi mistisizmi ve gizemini yarattı. Bu alanı ziyaret edenler, yorumlama ve bağlama otur-tma konusunda hâlâ ciddi zorluklarla yüzleşiyor.

Göbekli Tepe'nin mimarisi ise temel olarak yenidir. Bilinen en eski anıtsal yapı olarak kabul edilmesi bir yana, yapı malzemesi de biçimsel olarak ayrışmasına neden olur. Taş kullanımının "inşaatçıların" farklı düşünmeye ittiği aşık. Taş, doğası gereği, daire veya küreden çok çizgisel ve kübik şekiller almaya meyillidir. Düz çizgi, sanatsal ifadenin olmadığı gibi doğanın da bir parçası değildir. Tıpkı akıntılar ve nehirlerin yeryüzü üzerinde kıvrılıp durması gibi, el de doğal olarak vücudun tarama hareketini takip eder. İlk insanlar da doğa ile daha uyumlu olan dairesel şekillere yatkındılar—bu yüzden, ilk kalıcı yerleşim yerleri atalarının yaptığı çadır benzeri geçici sığınaklara benzer biçimde yuvarlaklı. Göbekli Tepe'de olduğu gibi, binalarını taştan yapmaya karar verdiklerinde, yeni şekiller kullanmak zorunda kaldılar.

Sütunlar düzgün profilli ve keskin köşe ve açılara sahipken, sütunların dikildiği odalar ise kare şeklini almaya başladı.

Göbekli Tepe'nin bugüne dek ayakta kalması da dikkat çekicidir. Taş yapıları, materyal kültürün çakmaktaşı alet parçaları dışında neredeyse hiç ayakta kalamadığı zamanlardan bize miras kalmış bir sebat abidesidir. Sütunlar da toprağın altında olmasalardı muhtemelen bu kadar uzun süre dayanamazlardı. Taşlı platonun üzerindeki tapınakların etrafındaki dolgu da, sonradan yapılanların aksine bilinçli olarak topraktan yapılmamış, kazı sonucu moloz katmanlarından oluşmuş suni höyükler yaratmıştır. Bu höyükler çoğunlukla çakmaktaşı mıcırı, kullanılmayan taş aletler ve hayvan kemiklerinden oluşur. Eğer sütunlar bugüne dek dış dünyaya maruz bırakılmış olsaydı, arada geçen binlerce yıl sonunda toprak ve yağmur ile yıpranıp giderdi. Don ve mikroskobik algler yavaş yavaş yüzeyini aşındırırdı. İnsanlar da bu taşları başka amaçlar için kullanabilirdi. Taşın dayanıklılığı onu devamlı geri dönüştürülebilir yapar; böylece, toprak ve suyun baskın olduğu, iki nehrin arasındaki Mezopotamya'da, taş inşa malzemesi olarak değer kazanır.

Göbekli Tepe arkeolojik bir muamma olmanın yanı sıra yaratılış ve yaratılan arasındaki ebedi mücadeleyi de simgeler. Taş çemberler kozmosu ve doğayı temsil ediyor olabilir ancak, suni olanın da bir sembolüdür. Bugün de olduğu gibi, o zaman da en büyük zorluk taşın sert çizgileri ile sanatın yumuşak kıvrımlarını bir araya getirmektir. "Oyuklar ve Höyükler" sergisinde Sinem Dişli bu ilişkileri ele alıyor ve sanatı yoluyla kişisel bir yorum sunuyor.

Dr. Christopher Lightfoot, yakın zamana kadar New York Metropolitan Museum of Art'ta Roma Sanatı küratörlüğü yapmış, antik cam uzmanı bir arkeologdur.